

תובנות חדשות בחקר מערות חצובות (מערכות מסתור) ומערות טבעיות (מפלט) בגליל, כשיטות הגנה של יהודי הגליל בעיתות מצוקה בתקופה הרומית

מאז שנות הארבעים המאוחרות של המאה הקודמת פרצה לתודעתם של חוקרים, ארכיאולוגים והיסטוריונים תפקידן החשוב של מערות כאתרים מוגנים ומגנים שבתוכן התגלו ממצאים בני אלפיים שנים וחלקם למעלה, כמו מגילות קומראן מחד או איגרות ברכוכבא מאידך. במרוצת השנים התגלו ברחבי ארץ יהודה, שפלת יהודה, השומרון, חבל בנימין ובגליל מאות מערות טבעיות ששימשו למסתור ולמפלט ליהודים בתקופות מצוקה שונות, ובעיקר בתקופת השלטון הרומי בארץ ישראל. מאות מערות טבעיות התגלו בראשי צוקים תלולים, בין קפלי קרקע בשטחים קשים להגעה ובמעמקי תת־הקרקע. זה למעלה משלושים שנה שהתגלו באותם אזורים סוג אחר של מערות, כאלה שנחצבו בידי אדם לתוך תת־הקרקע, ובתוכן נחצבו מחילות צרות שהובילו לחללים תת־קרקעיים. הכניסות אליהן היו מוסוות, התנועה בתוכן נעשתה בזחילה קשה שבמקרים רבים גרמה לזוחלים בה לפנות בפיתולים חדים עד שהמחילה חדרה או פרצה לחללים שלעיתים שימשו מתקנים תעשייתיים קדומים.

למכלולי מערות אלה ניתן הכינוי מערכות מסתור (אלון, 1987). ברוב המקרים, עד כה, התגלו מערכות אלה מתחת לשרידים של יישובים שנודעו כיהודים בתקופת הבית השני ולאחריו ומיעוטן התגלו מחוץ ליישובים. כל קווי המתאר של החללים התת־קרקעיים, מיקומם והממצאים שהתגלו בתוכן – הן המערות הטבעיות והן המערכות החצובות, העידו על שיטת מסתור והגנה שיהודים השתמשו בה בעיקר בתקופת הבית השני, לפניו ואף לאחריו (שבטיאל, 2016; ארליך ושבטיאל, 2016: 12, 17).

למעשה ניתן לסווג את החללים התת־קרקעיים לשלושה סוגים עיקריים: מערכות מסתור, מקלטי מצוקים ומערות מפלט.

מערכות מסתור: מערות חצובות המצויות מתחת לאתרים שהיו מיושבים על ידי יהודים בתקופות ההלניסטית והרומית. הללו כוללות, במקרים רבים, מערכות סבוכות של חללים ומחילות מחברות בין חלל לחלל (קלוגר וטפר, 1987; שבטיאל, 2014: 104–223). שיטה זו של מסתור והתגוננות שתכליתה הישרדות, נעשתה בעזרת חציבה של מחילות המחייבות תנועה

בזחילה, לעיתים רבות תוך כדי תפניות חדות בזוויות של תשעים מעלות ומטרתן להקשות על אויב חמוש ומצויד היטב לזחול בהן עם ציודו. בחירתם של מקומות החציבה כרוכה בתנאים גיאולוגיים מתאימים, כלומר אבן גיר מקומית פריכה או סלע קירטון (שבטיאל ופרומקין, 2014: 78). המחילות על חלליהן, שלהן היו כניסות ויציאות מעטות, תוכננו לצורך הסתתרות מתחת לפני הקרקע למשך תקופה מוגבלת, ואפשרו לאנשים להתחבא בתנאי הישרדות (איור 1). מאות מערכות מסתור כאלה התגלו בכל ארץ יהודה ובמקומות אחרים. בגליל עומד מספרן על 74 וקווי המתאר שלהן דומים למערכות המסתור של ארץ יהודה (שבטיאל, 2016: 176). כמעט כולן מצויות בתוך יישובים יהודים קדומים או בקרבה רבה להם (זיסו, 2001: 369; שבטיאל, 2014: 13).

איור 1: חלל חצוב למסתור מתחת לשרידי היישוב היהודי בגוש חלב

הטיפולוגיה של מערכות המסתור מלמדת על שיטה חציבה דומה בכל המקומות ועל מאפיינים כמעט זהים. השימוש ההגנתי המובהק של מערכות המסתור הללו הצריך הסוואה של הכניסות והיציאות שלהן, למשל כניסה דרך בורות מים או מקוואות. במקרים רבים השתמשו החוצבים במתקנים תת-קרקעיים קיימים שאותם חיברו במחילות. על כן נמצאו בתוך מערכות המסתור בורות מים, מקוואות טהרה, בתי בד ומתקנים נוספים (ראו למשל, טפר, 1987: 48-46; שבטיאל, 2014: 222-223). עדויות ארכיאולוגיות מהמערכות מסתור הללו מתארכות את השימוש בהן בעיקר לתקופה הרומית, ובייחוד במאות הראשונה והשנייה לספירה, המועד שבו התחולל המרד היהודי הראשון (מרד החורבן) ומרד בר-כוכבא (למשל, קלונר וזיסו, 2005: 125-134; שבטיאל, 2014: 111-223; אשל ופורת, 2009: 217-249; Mor, 2016). לאחרונה תועדו מערות תת-קרקעיות דומות בחבל בנימין ובשומרון (למשל רביב ואחרים, 2015), וכן התגלו מערכות מסתור גם מהתקופה החשמונאית (שבטיאל, 2018).

מקלטי מצוקים: מערות טבעיות שנוצרו בתהליכים קרסטיים, שבמקרים רבים הוכשרו בתוכן מתקנים חצובים, כמו בורות מים, מקוואות, לולאות לקשירת חבלים, דרגשים, ארובות מעבר בין מפלס למפלס ועוד. מקלטי מצוקים נמצאו בעיקר בצוקים שבגליל, בהר ארבל, בהר נתאי, במצוקי נחל עמוד, בסלע עכברה, בהר אביתר ובעוד אתרים בגליל המערבי. המערות האלה שימשו ככל הנראה כמקלטים זמניים (שבטיאל, 2014: 13-17). ההגעה לרבים מהמקלטים מחייבת שימוש בחבל, או בטיפוס קשה ומסוכן על פני הסלע המשוננים (איור 2). יוסף בן מתתיהו בספרו תולדות מלחמת היהודים ברומאים (ובמקור המלחמה היהודית) (מלח', א, 309-314) ציין מספר פעמים בחיבוריו את השימוש שנעשה במערות כאלו בגליל, בזמן המרד היהודי הראשון (במיוחד ציין שהוא עצמו דאג לבצר מערות מסביב לים גנסר (שם, ב: 572-576). כל מקלטי המצוקים הללו נמצאו בקרבה רבה ליישובים יהודים, וככל הנראה שימשו את התושבים שגרו סמוך להם בתקופות של מצוקה וסכנה (שבטיאל, 2014: 53-87).

איור 2: מכלול של מקלטי מצוקים בהר ארבל

מערות מפלט: מערות קרסטיות טבעיות הממוקמות בעיקר על מדרונות תלולים, או חבויות בין קפלי קרקע במקומות קשים להגעה, בייחוד במדבר יהודה, השומרון ובחבל בנימין (איור 3). בתוך המערות התפתחו חללים קרסטיים שבחלקן מחוברים במחילות או בסדקים שניתן לנוע בהם בקושי רב. נראה שיהודים מאזורים מרוחקים למדי נמלטו למערות אלה, שללא כל הכשרה בתוכן. במערות המפלט התגלו ממצאים ארכיאולוגיים רבים שהעידו על כך שרבות מהן היו בשימוש בתקופת מרד החורבן ובייחוד בעת מרד בר-כוכבא (אשל ועמית, 1998; אשל ופורת, 2009). הדגם של מערות מפלט התגלה בגליל רק בשנת 2016.

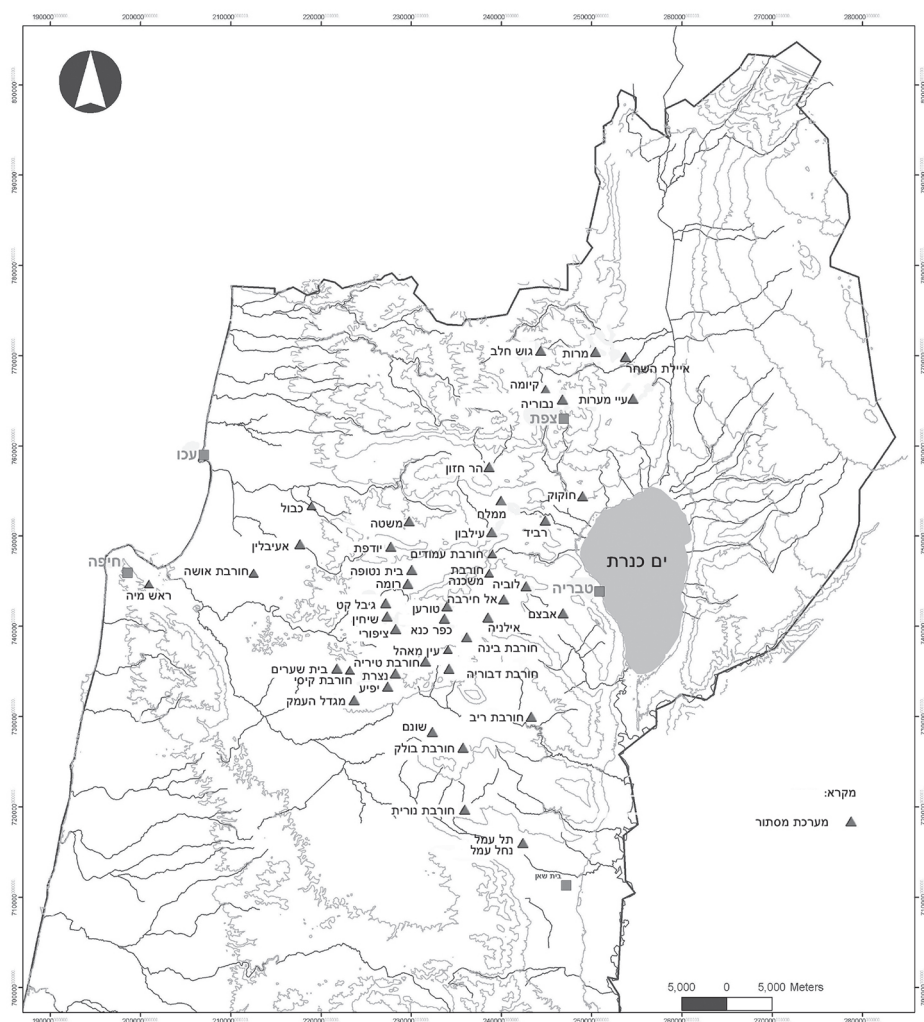

איור 3: מערת מפלט בשומרון (צילם רועי פורת)

מערכות המסתור בגליל

כאמור, מאז תחילת מחקרן של מערכות המסתור בגליל, תועדו ומופו 74 שתפרוסתן מאזור שער העמקים בגליל התחתון ועד לגוש חלב בגליל העליון (איור 4). ניתן היה לקטלגן ולתארכן באופן יחסי הן על פי הממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו בהן והן על פי השוואתן טיפולוגית למערכות המסתור שהתגלו בארץ יהודה (שבטיאל, 2014: 105-107; 222-223). השוואה זו הובילה למסקנה שתיארוך השימוש במערכות המסתור בארץ יהודה מאפשר טווח כרונולוגי סביר יותר מאשר בגליל עקב מציאת מטבעות, כלי חרס, נרות שמן ועוד שניתן לתארכם. הממצאים שהתגלו בגליל מעטים יותר. האפשרות להבדיל בשיטת החציבה של מערכות המסתור ובגודלן, שנראה לעיני כל מי שזוחל בתוכן, הייתה האמצעי המשמעותי יותר לתיארוך. הדמיון בין ארץ יהודה והגליל ניכר בשני דגמים בולטים של מערכות מסתור שהתגלו הן בארץ יהודה והן בגליל: הדגם האחד הוא של מערכות מסתור שנחצבו ברישול רב, בחציבה גסה,

תובנות חדשות בחקר מערות חצובות (מערכות מסתור) ומערות טבעיות (מפלס) בגליל

איור 4: מפת תפרושת מערכות המסתור בגליל

ללא פיתולים חדים ובהיעדר תשומת לב להחלקתם של זיזים בסלע – כך ביהודה. כאלה הן מערכות המסתור בגליל: פשוטות ואינן מפותלות ולעיתים הן מחברות בין חלל אחד למשנהו במחילה אופקית אחת. הן קטנות ונראות כמערכות מסתור משפחתיות כפי שכונו (זיסו, 2001: 274; שבטיאל, 2014: 222-223, טור 1) (איור 5). הדגם השני שהתגלה ביהודה וגם בגליל הוא מערכות מסתור משוכללות, שבהן הקפידו לחצוב את המחילות בצורה מפותלת ובזוויות חדות בנות תשעים מעלות. קירות הסלע הוחלקו וגומחות לנרות שמן נחצבו הן במחילות והן בחדרונים החצובים והמוחלקים. גם במקרים אלה נעשה לעיתים שימוש במתקנים קדומים שנחצבו לתת-הקרקע (איור 6).

איור 5: חורבת משטה מערכת מסתור חצובה באופן גס

איור 6: חורבת רומה מערכת מסתור חצובה באופן משוכלל

כבר בועז זיסו, בעבודת הדוקטור שלו, הביא לביטוי את המסקנה שמערכות המסתור הפשוטות והגסות משקפות את תקופת המרד הראשון ואילו המשוכללות יותר משקפות שימוש ניכר במרד השני (זיסו 2001: 169, 271). לא מעט מערכות מסתור לימדו שתחילתן חציבה גסה והמשכן חציבה משוכללת – דבר שלימד על שימוש בהן בשתי המרידות (למשל אבני ואחרים, 1987: 127; קלונר, 1987: 209). תמונה דומה מצטיירת בגליל: עשרות ממערכות המסתור התגלו בחציבה גסה ועשרות התגלו שחציבתן מוחלקת וקפדנית. לא מעט מהן תחילתן גסה והמשכן משוכלל והן מחברות מתקנים קדומים אלה באלה (שבטיאל, 2014: 222-223) (איור 7). דיון רחב התקיים בקרב חוקרים לגבי השתתפותו או אי השתתפותו של הגליל במרד בר־כוכבא. חוקרים ראשונים סברו שהגליל לא שקט והתנגשויות בין מורדים יהודים והצבא הרומי התרחשו בגבולותיו. אך רוב החוקרים טענו שאין מספיק עדויות לאפשרות הזו (לסיכום דעות החוקרים ראו מור, 2006: 103-121). ככל שהתרחב מחקרן של מערכות המסתור התברר שבחלק לא מבוטל מהן, כ־40%, התגלו ממצאים ששיקפו שימוש בהן במהלכן של שתי תקופות עיקריות – במאות הראשונה והשנייה לספה"נ. כמחצית ממערכות המסתור האלה נחצבו באופן גס ורוב הממצא הקרמי אכן זוהה לתקופה הרומית הקדומה. כך למשל בחורבת יודפת ובכפר כנא (שבטיאל, 2014: 158-159, 179-180). המחצית השנייה של מערכות המסתור נחצבה באופן קפדני ומשוכלל והממצאים בהן שיקפו שברי כלים או ממצאים בעיקר מהמאה השנייה לספה"נ. כך בחורבת רומה, באעבלין, בעינות שועים, ובאתרים נוספים בגליל (שם: 164-166, 175; Leibner et al., 2015: 127-143).

תשומת לב מיוחדת יש לייחס למצבור גדול של מערכות מסתור שנמצא ברדיוס רחב סביב צומת גולני. ממערב לצומת גולני הן התגלו בתוך היישובים הבאים: כבול, 1; הר חזון, 1; צומת גולני.

איור 7: מערכת מסתור שנחצבה מתוך בור מים בחורבת חוקוק

אעבלין (סמוך לשפרעם), 5; שיחין (צומת המוביל), 3; בית נטופה, 1; חורבת רומה, 1; (עמק בית נטופה), 1. מדרום ומצפון-מזרח לצומת גולני: נימרין, 1; טורען, 2; לוביה, 1; אל חירבה, 2; חורבת עמודים, 1; חורבת משכנה, 2; ממלח, 4; כפר כנא, 5; יודפת, 2. אזור מגדל: חוקוק, 2; רביד, 1. סך הכול 36 מערכות מסתור. 19 מתוכן נחפרו בחפירה ארכיאולוגית מסודרת וב-12 מהן נמצאו ממצאים מהמאות הראשונה והשנייה לספה"נ (ובחלקן גם לאחריהן). 36 מערכות מסתור שהתגלו באזור זה, שהוא למעשה ציר דרכים ראשי שסלל הצבא הרומי (טפר וטפר, 2013: 118-122), מהוות כ-48 אחוזים מתוך כלל מערכות המסתור שהתגלו עד כה בגליל (כאמור 74 במספר). ריבוי מערכות המסתור בציר דרך ראשית משקף בוודאי תקופת מצוקה בגליל במאה השנייה לספה"נ, בתקופה שבה מתחולל מרד בר-כוכבא. העובדה שב-12 מערכות מסתור שנחפרו בחפירה ארכיאולוגית מסודרת, התגלו ממצאים מהמאה השנייה לספה"נ, והריכוז הגבוה של מערכות מסתור בציר דרכים ראשי של הצבא הרומי, מחייב חשיבה מחודשת לגבי השתתפותו או אי השתתפותו של הגליל במרד בר-כוכבא (ראו גם Shahar, 2003).

מערות מפלט בגליל

משנת 2016 ואילך נסקרו בגליל העליון מערות קרסטיות טבעיות שהתגלו על פני הקרקע באזור שבין שרידי הכפר העתיק עין זיתים לבין צומת מירון המודרני (להלן יכונה האזור "בקעת מירון"). בתקופה הרומית התקיימו באזור זה יישובים יהודיים רבים, וביניהם גוש חלב, דלתון, סאסא, צפת, מירון, קיומה, ספסף (ספסופה), חורבת שמע, נבוריה, קדיתא(?) (Meyers, 1981; Strang & Meyers, 1991: 25-27, 28, 36-37, 48, 49; Frankel et al., 2001; עד היום התגלו ונסקרו בשטח הזה כ-150 מערות קרסטיות טבעיות. רוב המערות פתחו על פני הקרקע והכניסה אליהן נעשית באמצעות גלישה בחבלים דרך פיר קרסטי אנכי שמוביל דרך מחילות או דרך סדקים לחללים טבעיים שנוצרו בפעילות קרסטית אגרסיבית. בתוך המערות לא נמצאו כל סימני חציבה או הכשרה, אך בחלקן נמצאו שרידי כלים מחרס או מברונזה. קרמיקה מהתקופה הרומית התגלתה בשלוש מהמערות, וברביעית נמצאה קערה מבדיל-ברונזה. זוהי הראיה הארכיאולוגית הראשונה לכך שהאוכלוסייה היהודית המקומית בגליל בתקופה הרומית עשתה שימוש במערות קרסטיות טבעיות. ועל כן הן הוגדרו כמערות מפלט (איור 8). התגליות האחרונות של כלי חרס מהתקופה הרומית, במחילות טבעיות תת-קרקעיות בגליל העליון, מהוות כאמור ראיה לסוג של שימוש במערות מסוג מפלט ששימשו את האוכלוסייה היהודית המקומית. כאמור סוג זה לא היה מוכר קודם לכן בגליל. סוג זה של מערות מפלט בבקעת מירון מצוי במערות רבות שהתפתחו על המדרונות ובעמק, למרגלות רכס המירון. שם סלעי הגיר והצמחייה העבותה מספקים הסוואה טבעית לכניסות. קשה לנוע בתוך המחילות התת-קרקעיות הטבעיות הללו, ונדרש לכך מאמץ רב. יש להזכיר שמערות מעין אלו שתועדו בארץ יהודה, בנימין ובשומרון, היו בשימוש בעיקר בתקופת מרד בר-כוכבא (למשל, מערת התאומים ומערת עבוד; זיסו וחובריו, 2009: 405-411; 2017: 163-180).

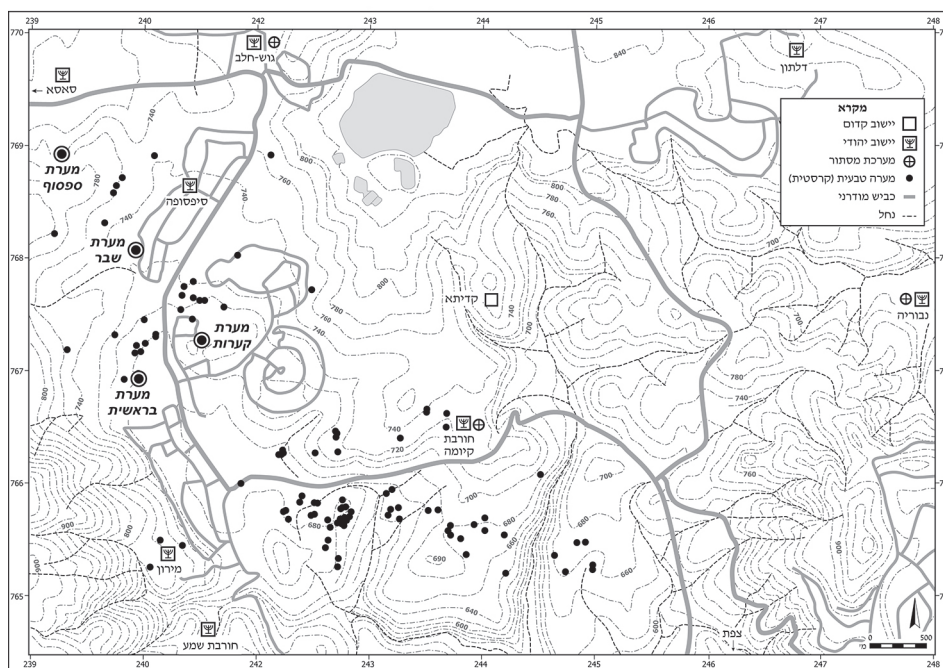

איור 8: מערת מפלט בבקעת מירון (צילם מיכאל אזבנד)

סקר המערות בבקעת מירון

סקר המערות הקרסטיות בבקעת מירון הוא חלק מסקר מערות נרחב שנעשה ברכס פקיעין, מערבית לבקעת מירון, על ידי ולדימיר בוסלוב ויורי ליסוביץ מהמרכז הישראלי לחקר מערות. יותר מ-350 מערות טבעיות נסקרו ברכס פקיעין, אולם לא נמצאו בהן עדויות לפעילות אנושית מהתקופה הרומית. ריכוז המערות בבקעת מירון מגלה תמונה אחרת: ב-20 מערות נמצאו כמויות קטנות של שברי חרסים סמוך לכניסה. הממצא קשור, ככל הנראה, לפעילות שהתנהלה סמוך למערות ומחוץ להן. בארבע מערות נמצאה ראייה לפעילות אדם. בתקופה הרומית. כל המערות שבהן אדון בהמשך מצויות במרחק קצר מאחד מהיישובים שנמנו לעיל ונודעו כאמור כיישובים יהודים בתקופה הרומית (איור 9). אחת הדוגמאות לפעילות אנושית שייתכן ואינה שייכת לעיתות מצוקה, תועדה במערה לה הוענק השם הלוצה, לימדה על פעילות של חיי שגרה ולא סכנה: הכניסה למערה נוחה, יש בה חללים גדולים יחסית וקרקעיתה אינה מכוסה במפולות של סלעים, כפי שמצאנו במערות שמראן כמראה מערות המפלט. במערה זו התגלו שלוש מטבעות, אחת מהמאה השנייה לספירה, אחת משנת 169 לפנה"ס ואחת מימי אנטיוכוס הרביעי, וכן שברי חרסים שחלק מהם זוהו כשייכים לתקופה הרומית הקדומה (תודה לדני שיאון על זיהוי המטבעות. רישיון סקר מס' S-769/2017).

להלן אסקור את מערות המפלט שנמצאו בהן ממצאים מהמאה השנייה לספה"נ (Shivtiel & Osband, 2018).

איור 9: מפת מערות מפלט בבקעת מירון

מערת הקערות

המערה נמצאת מצפון-מזרח לצומת מירון. זוהי מערה טבעית בת שלושה מפלסים (איור 10). הכניסה אליה (60X70 ס"מ) מצויה באמצע שטח של גושי סלע גדולים. לאחר ירידה קשה במקצת של כשני מטרים מהכניסה, מגיעים לשיפוע קצר, שבקצהו סדק אנכי תלול (8X1.5 מ'). כדי לטפס ולרדת לחלל הראשון, נדרש חבל. בצד הצפוני של המחילה נמצאו שני כלי בישול (איור 3) ושברים מכלי שלישי נמצאו בהמשך המחילה פנימה. אחד הכלים, קערת בישול עם שפה חרוצה כפולה ושתי ידיים (בקוטר 22 ס"מ) נמצא שלם לגמרי. הכלי השני היה קדירה עם בליטת שפה, כתף מזווחת ושתי ידיים, שניזוקה מעט (קוטר 23 ס"מ); והיה חסר בה רק קטע מהשפה ומתחת לה. הכלי השלישי היה מאותו הטיפוס כמו השני, וכלל שפה מחברת ושבר מהגוף. כל שלושת הכלים מתוארכים לתקופה הרומית, ואופייניים לכלי בישול גליליים מהמאות השנייה עד הרביעית לספירה (Adan-Bayewitz, 2003: 16-18; טיפוסים 1B ו-3B). כמו כן, נמצאו חמישה שברים נוספים מגופים של כלי בישול העשויים מאותו חומר. מקורם של השברים בשני כלים נוספים לפחות, שאחד מהם הוא כלי סגור כגון סיר בישול. הצורה וחומר שממנו נוצרו הכלים הללו נפוצים בגליל. אתר סמוך לשם, כפר חנניה, היה היצן הראשי של כלים מעין אלו באזור (Adan-Bayewitz, 1993; 2008). על הכלים לא נמצאו סימני שריפה או סימן אחר כלשהו לכך שהיו בשימוש. במערה היו מפלסים נוספים, נמוכים יותר, בעומק של ארבעה מטרים, שאליהם ניתן היה להגיע בעזרת חבל בלבד (איור 11).

איור 10: כניסה בגלישה בחבל למערת הקערות

מערת השבר

זוהי מערה טבעית שנמצאה בין סלעים גדולים, סמוך לגדר של היישוב המודרני ספסופה. גודל הכניסה 50X50 ס"מ, וממנה יש ירידה אנכית של שלושה מטרים לתוך סדק קרסטי (איור 12). על מדף סלע מתחת לפתח נמצאה ידית של סיר או קערה לבישול. מתחת לירידה זו קיים מורד נוסף בין סלעים גדולים שעומקו ארבעה מטרים והוא מוביל הישר אל מחילה קטנה, שהייתה חסומה באבנים קטנות מהתמוטטות. מעבר לקטע הממוטט נמצאה מחילה נוספת, הדורשת ירידה של שלושה מטרים במורד שיפוע סלעי. המערה מחולקת לארבע מחילות. שברי חרס, כולל שפות של קערה וקדירה לבישול, נמצאו בצד הדרומי. כמו כן נמצא בסיס של כלי נוסף, שהיה ככל הנראה קערת בישול. הכלים הללו היו מאותו טיפוס צורני כמו כלי

איור 11: מערת הקערות – קדירה וקערות בישול

החרס ממערת הקערות. גם על כלים אלו לא נמצאו סימני שריפה או סימן אחר כלשהו לכך שהכלים היו בשימוש.

מערת בראשית

זוהי מערה טבעית המצויה על המדרון המזרחי של הר מירון. הכניסה היא ברוחב של 0.4X0.6 מ'. הפתח צר וקשה לחדור דרכו (איור 13). הירידה מובילה לתוך סדק אנכי צר עד לעומק של שני מטרים, ומשם מובילה מחילה אופקית צרה באורך כשני מטרים, לתוך חלל בגודל 103X מ' שגובהו 5 מ'. בחלל זה התגלו שברי כלי חרס. בחלל יש ירידה צרה, מעוקלת, לעומק של כשישה מטרים

לתוך סדק נוסף במידות של 0.6X0.4 מ'. הסדק יורד ומגיע לחלל קטן, שבמרכזו יש פיר עגול. הפיר יורד לעומק של כשני מטרים. על קרקעיתו נמצאו שברי כלי חרס נוספים. נמצאו שתי שפות כלים וידית. אחת מהשפות שייכת לכלי בישול ותוארכה לתקופה הרומית המוקדמת, מאמצע המאה הראשונה עד אמצע השנייה לספירה (Adan-Bayewitz, 2003: 15-16, טיפוס 4A).

איור 12: פתח מערת שבר

מערת ספסוף

המערה ממוקמת במרחק 3 ק"מ צפונית לכפר בן ימינו, ספסופה. אל המערה ניתן להיכנס דרך חריץ צר, והכניסה והיציאה ממנה כרוכות בקשיים טכניים רבים. לאחר שנדחקים לתוך החריץ, מגיעים מיד למדף סלע צר, ממנו יש לגלוש בחבל לעומק של כ-10 מ' מהקרקעית. זו מערה גדולה במיוחד ולה חללים רבים אליהם מובילים מעברים צרים שלעיתים מחייבים זחילה בינות למפולות של סלעים. התגלו בה שרידים מהתקופה הכלכלית ואלה נחקרים כיום בידי אורי דוידוביץ, מיקה אולמן ואחרים. בפנים נמצאה קערת מתכת עם ידיות (איור 14). קוטר הקערה 31 ס"מ, עומקה 5 ס"מ, ומשקלה 862 גרם. יש לה שפה מופנית כלפי מעלה וידיות ברזל. הקערה נבדקה על ידי נעמה יהלום-מאק במכון למדעי הקרקע באוניברסיטה העברית, התוצאות הראו שהקערה עשויה מבדיל-ברונזה (באדיבות יגאל אראל ואורי דוידוביץ). קערות מטיפוס דומה נמצאו בתקופה הרומית (אולם מוכרות גם מהתקופה הממלוכית, המאוחרת בהרבה).

איור 13: פתח מערת בראשית

סיכום הממצאים ממערות המפלס

כלי חרס מהתקופה הרומית נמצאו בתוך שלוש מקרב 136 מערות שנסקרו. כל המערות הללו טבעיות והגישה אליהן הייתה קשה. בכל המערות, הממצא הקרמי התגלה במחילות הפנימיות, ולא יכול היה להישטף או להיסחף פנימה. לפיכך, מן ההכרח הוא שהכלים הונחו שם בכוונה תחילה. בשתיים מבין המערות, מערת הקערות ומערת השבר, נמצאו כלי חרס מאותם טיפוסים. הטיפוסים הללו הם מטווח הזמן שבין המאות השנייה עד הרביעית לספירה, והיו נפוצות ביותר במאות השנייה עד השלישית לספירה (Adan-Bayewitz, 2003: 16-18; Loffreda, 2008: 205-208; Balouka, 2013: 28, 32-33). צורות אלו נפוצות בגליל וביישובים הסמוכים למערות שנסקרו, כמו למשל שמע, מירון, סאסא וגוש חלב (Adan-Bayewitz, 1993: 216-218). הכמות הקטנה של ממצאים שהתגלו במערות הללו לא אפשרה תיארוך מדויק יותר. ייתכן שגם קערת המתכת ממערת ספסוף שייכת לתקופה הרומית, אולם, כפי שכבר צוין, הדבר אינו בטוח.

איור 14: הקערה ממערת ספסוף

דיון ומסקנות

עשרות מערכות מסתור שנחצבו לתת-הקרקע נסקרו ותועדו בגליל (לסיכום שנות המחקר, Shivtiel, 2013: 247-248). מערכות דומות נמצאו בארץ יהודה, שם רבות מהן הכילו עדויות ארכיאולוגיות שדיין כדי לקבוע שנעשה בהן שימוש בעת המרד היהודי הראשון ובמרד בר-כוכבא, והדמיון ביניהן משמש בסיס להשוואה ומסייע בתיארוך השימוש בהן. מכלול החללים התת-קרקעיים המתוארים, מעורר תהיות מעניינות, בתחום הארכיאולוגי וההיסטורי, בקשר לתכליתן, לזהות האנשים שהשתמשו בהן, ולחקירת השאלה האם ניתן לקשר ביניהן לבין אירועים היסטוריים ידועים מהתקופה הרומית. עצם קיומן של עשרות מערכות מסתור ביישובים יהודיים בגליל בכלל, ואלה המרוכזות על צירי התנועה של הצבא הרומי בפרט, הממצאים שתוארכו על ידי החופרים למאה השנייה לספה"נ – כל אלה מלמדים לפחות על הכנות של ממש של האוכלוסייה היהודית להגנה על עצמם בתקופת מרד בר-כוכבא. עשרות המערות שנסקרו באזור של עמק מירון, ניכר בהן שאינן מתאימות למגורים במושך זמן רב, והדברים אמורים גם בשלוש המערות שבהן התגלו שרידי הכלים מן התקופה הרומית: הגישה אליהן קשה ביותר ומתאפשרת רק בסיועם של חבלים. אין בתוכן כל סימנים של חציבה שמשמעותה הכשרת תנאים ואפילו בסיסיים לשהות ממושכת – אפילו לא בהיקף קטן, כגון השקעה בחציבת גומחות לנרות שמן. נוסף לכך, קרקעית המערות בוצית, הן לחות מבפנים, וכל המחילות מלאות במפולות סלעים עליהם שכבת בוץ והן מועדות להחלקה.

נראה שכלי החרס הובאו לתוך החללים הפנימיים, ולא נקלעו לשם במקרה. ההסבר המתאים ביותר לכך הוא שהם הובאו לשם רק בעיתות מצוקה. היישובים היהודיים הסמוכים, כמו גם יישובים אחרים בגליל, הם ככל הנראה המקור לפריטים הללו. לדעתנו, האנשים שהשאירו את הכלים שם, היו מאחד הכפרים היהודיים הקרובים, קרוב לוודאי מחורבת ספסף (ספסופה) או ממירון, המצויים בטווח של 1.5 ק"מ בלבד מהמערות. יש לציין שביישובים הללו לא התגלו מערכות מסתור ולא מקלטי מצוקים אלא בגוש חלב, קיומה ונבוריה (שבטיאל, 2014: 112-116, 121-124).

המערות הטבעיות האלה שונות ממערכות המסתור וממקלטי המצוקים, כי הן מותאמות להישרדות בלבד. ייתכן שהשימוש המוגבל בשלוש המערות, ואולי אף בכל הארבע, הוא תוצאה מכך שבחלק זה של הארץ לא הייתה פעילות עוינת נרחבת נגד האוכלוסייה היהודית. הדבר שונה במקומות אחרים בגליל, שם התגלו מאות מערות ששימשו כמקומות מקלט ומסתור. אפשרות אחרת היא שהמערות הזמינות באזור זה לא יכלו לספק הגנה ראויה לאלו שביקשו להתחבא, בגלל התנאים הקשים מדי למבקשי המפלט. אפשרות שלישית היא שהיו מערות נוספות ששימשו כמפלטים, אבל טרם נמצאו ראיות לכך עקב ההיקף המוגבל של הסקר. ייתכן שחקירות וחפירות נוספות יראו שימוש אינטנסיבי יותר במערות באזור.

טיפוסי הכלים שנמצאו במערת הקערות ובמערת השבר, ככל הנראה מלמדים על אותה תקופה. תקופת ייצורם מאוחרת, לעומת המרד היהודי הראשון בגליל (67 לספ"נ לערך), שכן הצורות הללו לא נמצאו באתרים שתוארכו בהצלחה לתקופת המרד היהודי הראשון או סמוך לו (Adan: 15-17; Bayewitz, 2003). צורות הכלים הללו נפוצות מתחילת המאה השנייה לספירה, אבל ממשיכות להיות נפוצות גם במאה הרביעית. מאחר שבמערות המפלט השתמשו רק כשהייתה צפויה סכנה ממשית, לא ניתן לשלול את האפשרות, שהמאורע מסכן החיים שהצריך את השימוש במערות הללו היה מרד בר־כוכבא. יש לזכור שהדבר שונה לעומת מקלטי המצוקים, שאף הם ממוקמים במערות טבעיות המצויות בסלע גיר קשה, אבל נעשו בהן עבודות הכשרה כגון, התקנת גומחות לנרות שמן, חציבה של בורות מים, מקוואות ולולאות לקשירת חבלים (שבטיאל, 2014: 55-87).

סיכום

כמות מקלטי המצוקים, מערכות המסתור ומערות מפלט, שהתגלו בשנים האחרונות בגליל, מחייבת הצפה מחודשת של הדיון סביב שאלת היקפו הטריטוריאלי של מרד בר־כוכבא. בסיס הדיון אמור להיות סביב העדויות שמקורן ברזולוציה גבוהה שהתחדדה בתיארוכם של כלי החרס, ובאבחנה בטיפולוגיה הוזה שהתאפשר להשוותה עם עשרות מערכות מסתור שהתגלו בגליל, עם מאות מערכות המסתור שהתגלו בארץ יהודה. בסיס נוסף שיש לעסוק בו ולא נמצא לו מקום במאמר זה, הוא בחינה מחודשת ופרשנות אחרת של המקורות ההיסטוריים הדלים שעומדים לרשות החוקרים בנוגע למרד בר־כוכבא.

בכל מקרה, על פי הממצאים העכשוויים שנחקרו עד כה בגליל, דומה שניתן לציין לפחות שאוכלוסיית הגליל, בתקופת מרד בר־כוכבא, לא שקטה ונדרשה לא פעם למקומות מסתור ומפלט מפני פעולות איבה כאלה ואחרות.

* כל התמונות צולמו בידי המחבר אלא אם צויין אחרת.

רשימת המקורות

- אבני, ג', גודוביץ, ש', מינצק, י', קלונר, ע' (1987). "המערכת התת-קרקעית באחוזה חזן". בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 115-127.
- אלון, ד' (1987). "מערכות המסתור בשפלת יהודה". בתוך: שילר, א' (עורך). **ספר זאב וילנאי**, חלק ב'. ירושלים: אריאל, 107-114.
- אילן, צ' (1991). **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**. תל אביב: משרד הבטחון – הוצאה לאור.
- ארליך, ז"ח ושביטאל, י' (2016). "כתובת 'שבת' ומערכת המסתור של חורבת קיס, לזיהוי של יישוב עלום שם בגליל התחתון". **על אתר**, 19, 5-23. תבונות: מכללת הרצוג.
- אשל, ח', ועמית, ד' (1988). **מערות המפלס מתקופת מרד בריכוכבא**. תל אביב: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ואחרים.
- אשל, ח', ופורת, ר' (2009). **מערות המפלס מתקופת מרד בריכוכבא**, קובץ שני. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מרכז יסלון.
- יוסף בן מתתיהו (2009). **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** (תרגום ל' אולמן). ירושלים: כרמל.
- זיסו, ב' (2001). **הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בריכוכבא**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר' ופרומקין, ע' (2009). "המצאים מתקופת מרד בריכוכבא ממערות התאומים שבמערב הרי ירושלים". בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים). **מערות המפלס מתקופת מרד בריכוכבא**, קובץ שני. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מרכז יסלון, 402-422.
- זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', רביב, ד', ופרומקין, ע' (2017). "מערת עבוד בימי מרידות היהודים נגד ברומאים – תובנות חדשות לאור ממצאים חדשים וניתוח הממצא הקרמי". **במעבה ההר**, 7, 163-180.
- טפר, י' (1987). "חקירת מערכות המסתור". בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 37-75.
- טפר, י' וטפר, י' (2013). **דרכים נושאות עם, דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- מור, מ' (2006). **מרד בריכוכבא**, עוצמתו והיקפו. ירושלים: יד בן צבי, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- קלונר, ע' וטפר, י' (1987). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- קלונר, ע' (1987). "המסתור ברסם דהנה". בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 209-216.
- קלונר, ע' וזיסו, ב' (2005). "מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתקעות מלחמת בריכוכבא". בתוך: מור, מ', פסטור, ג', רונן, י', אשכנזי, י' (עורכים). **לאוריאל**, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפורט. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 125-147.

קלונר, ע' וזיסו, ב' (2014). "חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה". *במעבה ההר*, 4, 57-68.

שבטיאל, י' (2014). *מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה*. תל אביב: ספריית הילל בן חיים למדעי היהדות, הקיבוץ המאוחד.

שבטיאל, י' (2016). "מפני מדן עשו להם בני ישראל, את המנהרות בהרים, ואת המערות": מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת-קרקעיים בעתות מצוקה". *במעבה ההר*, 6, 175-200.

שבטיאל, י' (2018). "מערכת מסתור בחורבת ראש מיה, חיפה, ציון דרך בהקדמת תופעת המסתור לתקופת ימי החשמונאים". בתוך: גרוסמרק, צ', גורן, ח', עבאסי, מ' וגרינברג ז' (עורכים). *מחקרים חדשים של הגליל, ספר שלישי*. המכללה האקדמית, תל חי, 98-118.

רביב, ד', הר-אבן, ב', אהרונביץ, א', וטבגר, א' (2015). "מערכות מסתור מזמן מרידות היהודים ברומאים בדרום השומרון ובמדבר בנימין". *במעבה ההר*, 5, 123-150.

- Adan-Bayewitz, D. (1993). *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*. Ramat Gan: Bar Ilan University.
- Adan-Bayewitz, D. (2003). On the Chronology of the Common Pottery of Northern Roman Judaea/Palestine. In: Bottini, G.C., Di Segni, L. & Chrupcala, L.D. (Eds.). *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda*. OFM, Jerusalem: Franciscan Printing Press.
- Adan-Bayewitz, D. (2008), Kefar Hananya, in: Stern, E. (Editor). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5: Supplementary Vol. 5, 1909-1911.
- Balouka, M. (2013). Roman Pottery. In: Meyers, E.M., & Meyers, C.L. (Editors). *The Pottery from Ancient Sepphoris*, Winona Lake, 13-129.
- Damati, E., Stefansky, Y., Barbe, H., 2008 "Safed", *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Israel Exploration Society, Jerusalem; Biblical Archaeology Society, Washington, DC, 2025-2027.
- Frankel, R., Getzov, N., Aviam, M., & Degani, A. (2001). Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee. *Archaeological Survey of Upper Galilee*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Mor, M. (2016). *The Second Jewish Revolt, The Bar Kokhba War*, 132-136 CE. Leiden, Boston: Brill.
- Leibner, U., Shvitiel, Y., & Distelfeld, N. (2015). An Early Roman Hiding Complex at 'Enot Sho'im, Central Lower Galilee. *Tel Aviv*, 42, 127-143.
- Loffreda, S. (2008). Tipologie e Contesti Stratigrafici della Ceramica 1968-2003. Jerusalem: *Cafarnaon*, vol. VI.
- Meyers, E.M. (2015). Nabratein: Synagogue and Environs. In: Fiensy, D., and Strange, J.R. (Eds.). *Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods. The Archaeological Record from Cities, Towns and Villages*. Minneapolis: Fortress Press, 404-413.
- Meyers, E.M., Strange, J.F. & Meyers, C.L. (1981). *Excavations at Ancient Meiron*,

- Upper Galilee, Israel: 1971-72, 1974-75, 1977*. Cambridge: Annual of the American Schools of Oriental Research (AASOR).
- Shahar, Y. (2003). The Underground Hideouts in Galilee and their Historical Meaning. In: Schäfer, P. (Editor). *The Bar Kokhba War Reconsidered: New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*. Tübingen: Mohr Siebeck, 217-240.
- Shivtiel, Y. (2013). Safe Caves: The Distinctive Features of Hideout Complexes in the Galilee in the Early Roman Period and Parallels in the Judean Shephelah. *16th International Congress of Speleology, Proceedings* Vol. 2, Czech Republic: Brno, 247-252.
- Shivtiel, Y., & Frumkin, A. (2014). The Use of Caves as Security Measures in the Early Roman Period in the Galilee: Cliff Settlements and Shelter Caves. *Caderno de Geografia*, 24, Pontifical Catholic University of Minas Gerais, Brazil, 77-85.
- Shivtiel, Y., & Osband, M. (2018). The Meiron Valley Cave Survey and the Use of Karstic Caves for Refuge in the Roman Period. In *The Hilland's Depth*, 8, Ariel University, and Midreshet Harei Gofna, 27-43.